

До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в.

І. Осьмаки.

Наслідком невеличкої дискусії, що виникла з приводу брошури В. Шугаєвського „Монета и денежный счетъ въ лѣвобережной Украинѣ в XVII в.“ (Чернігів, 1918, стор. 47) на сторінках часопису „Наше Минуте“¹⁾ було, між іншим, установлено на підставі цитати з літопису Величка, де він перелічує „монету старовѣчную“²⁾, яка вийшла з обігу після Полтавської битви, що „осьмаки“ існували, як *реальна* грошова одиниця, а не тільки як рахункова.

Питання про вартість осьмака залишилось за браком відповідного матеріялу для обох дослідувачів відкритим, хоч контекст цитати давав можливість думати, що осьмаки відносились до самих дрібних монет³⁾.

Зібравши в процесі студіювання літератури та джерел до економічного укладу України де-які матеріяли що-до питання про грошову лічбу і монету на Україні XVII—XVIII вв., вважаю за можливе подати на підставі їх таке розв'язання питання про вартість „осьмака“.

Перш за все на підставі зібраного матеріялу можна установити, що осьмаки були литовські і польські. На це, між іншим, указує Лінде у своїм словнику, більш-менш вірно визнаючи вартість осьмака: „Osmak Polski (bo Litewski jest grosz Polski prosty i dwa pieniążki (1 pieniążka = 1/2 gr.) ośm groszy albo dziewięć; urt stary teraz go przybyto“⁴⁾, хоч і не вказує своїх джерел.

У літопису Мгарського монастиря⁵⁾, який являється, між іншим, важним і цікавим джерелом до економічної історії Лівобережжя, знаходимо цілий ряд господарчих записів, що дають можливість точно означити вартість осьмака литовського. „Року 1685,—читаємо ми на стор. 53 літопису,—Павел Лях Тертичний вирезав тисячу сажней по чеху, а за пять сот по два осьмаки заплатили, за которую тисячу пять десят золотих и осм золотых и осмакув десять дали“. З цього: 1 чех \times 500 = 500 ч. = 25 зол.; 2 ос. \times 500 = 1000 ос. = 33 зол. 10 ос. Далі: 1000 осьм. — 10 ос. = 990 ос. : 33 (зол.) = 30 осьм. = 1 зол. Другий приклад: „Хвеско Бекга тертичний урѣзавъ двѣ сотцѣ сажней тертичных, по два осьмаки сажень, которому дали тринадцять золот. грошей и осмакув десять“⁶⁾. Звідти: 2 ос. \times 200 = 400 ос. — 10 = 390 ос. : 13 (зол.) = 30 осьм. Ще

¹⁾ Див. ч. 2 за 1918 р., ст. 220-225 — рецензія Є. Онацького і ч. 1-2 за 1919 р., ст. 229-232 — відповідь на неї В. Шугаєвського.

²⁾ Op. cit., т. II, ст. 516.

³⁾ Відповідь Шугаєвського, ст. 230.

⁴⁾ Słownik jęz. polsk., sub voce, ст. 597, вид 1857 р.

⁵⁾ Київ. Стар., 1889, квітень-травень, додаток, ст. 37-76.

⁶⁾ Ibidem, 54.

приклад: „Той же Хвеско Бекга урѣзав другое сотце сажней тертичныхъ, по два осьмаки сажень, которому дали шесть золотихъ грошей и осьмакувъ двадцать“¹⁾. З цього: $2 \text{ ос.} \times 100 = 200 \text{ ос.} - 20 = 180 : 6 = 30 \text{ осм.}$; виходить: 1 зол. = 30 осьмакам або 1 осьмак = 1 грошу польському.

Подібних прикладів можна було-б навести ще де-кільки²⁾, але й тих, що наведено, досить для того, щоб установити вартість осьмака, яка рівна 1 польському грошу або $\frac{4}{5}$ рахункового литовського.

Лінде, очевидно, плутає, коли говорить, що осьмак литовський був рівний грошу польському і двом „денежкам“: як побачимо нижче, гріш польський був рівний 8 грошикам („денежкам“) литовським, а гріш литовський = 10 грошикам. Таким чином за Лінде виходить, наче осьмак *литовський* це гріш литовський, між тим, як він рівний був грошу *польському*. Що в XVII віці (а, мабуть, і раніше) було саме так, в цім нас переконують перш за все вищенаведені розрахунки з літопису Мгарського монастиря; а з них напевно слідує, що під осьмаком треба розуміти саме польський гріш, тому що всі розрахунки роблено на лічбу польську³⁾; далі в самій Литві в XVII в. осьмак вважався рівним грошу польському. Цікаві „Приходо-расходные книги г. Могилева“ за другу пол. XVII віку⁴⁾ багато раз підтверджують таку лічбу. Ось приклад: „рукавицы суконныя, полкпы — 1 з. $7\frac{1}{2}$ осм.“⁵⁾, другий: „... дано копа, зол. 2, осм. 15“⁶⁾. Як відомо, у Литві гроші звичайно раховано на копи; значить 60 гр. лит. = 2 з. 15 осм. або 2 з. 15 гр. польським (згідно з порівнянням між грошем литовським і польським, як 4 : 5).

Що торкається вартости осьмаків польських, то мені здається, цитата з тестаменту Копачовчихи 1655 р.⁷⁾ дозволяє визначити їх вартість. „Року 1655 Вася (Василиса) Копачовчиха,—привожу цілком, бо з контексту видно, що саме всі 200 зол. було поділено на три рівні частини, — домъ продала за суму пинязей за золотихъ двѣсте полскихъ . . . , с которой сумми заразъ 40 золотихъ и осьмаковъ 50 полскихъ, на манастиръ нѣжинскій . . . другуя сорокъ золотихъ и осмаковъ 50 на новую церковь третью сорокъ золотихъ и осмаковъ 50 польскихъ . . . отдаю пасербові моему“⁸⁾. З цього: $40 \text{ з.} + 50 \text{ осм.} \times 3 = 120 \text{ з.} + 150 \text{ ос.}$, $200 \text{ з.} - 120 = 80 \text{ з.} \times 30 \text{ (гр.)} = 2400 \text{ гр.} : 150 \text{ (осм.)} = 16 \text{ грш. польським.}$

Означення вартости 1 польськ. осьмака в 16 гр. на перший погляд заперечує його вартости за Лінде (див. вище) в 8 чи 9 грошей. Це заперечення цілком примиряють слова самого Лінде: „Osmak... urt stary, teraz go przybyto“, значить, осьмаком називався *орт*, який рівний був раніше XVII віку 8 або 9 грошам⁹⁾; у XVII в. почали бити орти в 16 грошей, а потім у 18¹⁰⁾. В першій пол. XVIII в. орт уже був рівний $22\frac{1}{2}$ польським грош.; як у XVIII, так і в XVII в. орт дорівнював $\frac{1}{4}$ части талера¹¹⁾.

1) Ibidem, 53.

2) Див. стор. літ. 53—55.

3) Див. приклад з чехами і в тексті літопису — passim.

4) Историко-юридич. материалы, извлеч. из „актовыхъ книгъ губ. Витебской и Могилевской“, вип. I-й і ин.

5) Ibidem, 302 (запис 1681 р.).

6) Ibidem, 304.

7) На яку посилається і Є. Онацький (рец., ст. 223) і згадує В. Шугаєвський у своїй відповіді (ст. 230).

8) Обзоръніе Рум. Описи, в. 2, 180—181.

9) В 1538 р. — $7\frac{1}{2}$ гр., див. Algoritmus ks. T. Kłosa. Wyd. A. Baraniecki, Biblioteka pisarz. polsk., Kraków, 1889, s. 28.

10) Czacki — O lit. i pol. prawach, I, 155.

11) Див. для XVII в. у Лінде під виразом „Ort“.

Що торкається значіння самої назви „осьмак“, то відносно осьмака литовського — гроша польського — можна думати, що його так названо через те, що він мав в собі 8 грошків литовських, які звалися білими¹⁾. Відносно польського орта можна вважати, що він почав зватись осьмаком через те, що в XVI віці був рівний 8 сучасним польським грошам.

Наслідок моєї замітки навожу два ряди таких порівнянь, що доповнять собою таблицю порівняння окремих родів української грошової лічби в XVII в. В. Шугаєвського²⁾.

1 осьмак литовський = $\frac{1}{30}$ зол. = 1 польськ. грошу = $\frac{4}{5}$ рахунк. лит. = $\frac{2}{3}$ копійки.

1 осьмак польський = 1 орту = $\frac{1}{4}$ талера = 16 гр. польськ. (потім 18) = $12\frac{4}{5}$ рах. лит. (потім $14\frac{2}{5}$) = $10\frac{2}{3}$ (потім 12) копійкам.

II. Лядські.

Згадана вище полеміка між В. Шугаєвським та Є. Онацьким виявила відносно лядських, що, подібно як осьмаки, вони були реальною грошовою одиницею. Питання про їх вартість залишилось відкритим. Те, що Величко помістив їх у самому кінці переліку монет, давало підставу гадати, що лядські були найдрібнішою з перелічених монет³⁾.

Всі мої спроби найти згадку про лядські в якому-небудь джерелі XVII віку, в контексті, який би дав можливість виявити їх вартість, успіху не мали. Взагалі можна сказати, що назва „лядська“ дуже рідко зустрічається в документах XVII віку. Крім відомого універсалу гетьмана Мазепи від 1698 року, де він установлював ніжинському магістратові брати „померное“—„съ осмачки хлѣба ляцкая“⁴⁾, назва „лядська“, здається, в оголошеному матеріалі ніде більше й не зустрічається.

Тому, не звертаючи зараз особливої уваги на питання про різницю грошової лічби в XVII и XVIII вв.⁵⁾, доводиться за браком джерел звернутись, визнаючи вартість лядської, до одного джерела аж середини XVIII стол. Це джерело—доклад бунчукового товариша П. Симоновського (автора „Кратк. опис. о козац. малор. народѣ“) про вартість правної копи⁶⁾—дає можливість виявити вартість лядської. В кінці цього доклада читаємо: „Если же соблаговолено будетъ наблюдать и древность, въ которую настоящіе польскіе чехи (кои съ трехъ лядскихъ, т. е. девяти шеляговъ состоятъ) считались только за одну копейку“ і т. д.⁷⁾ Цей уривок прямо вирішує питання про вартість лядської. Коли один чех, цеб-то півтора гроша польського, був рівний трьом лядським, то значить одна лядська була рівна половині польського гроша, цеб-то назву лядських носили *півгрошовики*. Півгроші або півгрошовики (półgroszy, półgroszowky) почато було бити у Польщі ще при кінці XIV в. „W. r. 1399“,—каже Пекосіньский, mennica Krakowska zaczęła wybijać nową monetę, którą początkowo zwano albo półgroszami... albo kwartnikami nowemi, wielkiemi, półgroszewemi і т. д.; od r. 1404 ustalo się dla nich nazwa półgroszy“⁸⁾.

1) Białymi, див. Algoritmus, XVIII, прим. 2. пор. стор. 49.

2) „Монета и ден. счет.“, с. 33.

3) Наше Минувле, 1919, 1—2, 230.

4) Лазар. „Опис. Ст. Мал.“ II, 56; цей універсал надрук. також і в „Генер.-сл. Нїжин. полка“, 93—4 і згадується про нього в „Екстрактъ изъ указовъ“ 207—8.

5) Маю на думці присвятити цьому окремий екскурс.

6) Надр. як додаток до статті Теличенка „Очеркъ кодиф. малор. права“, Київ Стар., 1888, X, 64—68.

7) Ibidem, 68.

8) Piekosiński—O monecie i stopie mon. w Polsce—цит. з передм. Баранецького до Algoritmus'a, XIX ст., прим. 4.

Але на визначення лядської в півгроша можна відповісти, що цьому заперечує самий же доклад Симоновського, кажучи далі, що три лядські склали дев'ять шелягів, звідкіль виходить, що одна лядська рівна була трьом шелягам, тоді як відомо, що, починаючи з XVI в. і до середини XIX, три шеляги склали не півгроша, а цілий гріш ¹⁾. Але прийняти вартість лядської в три шеляги, цеб-то в один гріш, не можна вже через те, що це цілком порушує твердо й документально встановлену грошову систему. Наприклад, чех тоді прийдеється вважати рівним 1½ коп., що буде заперечувати самому-ж Симоновському, який справедливо каже, що чехи „считались только за одну копейку“ (див. вище). Значить, треба зупинитись на тім, що Симоновський мав на увазі, згадуючи шеляги, не дійсні шеляги, а ті грошики (денари), яких в одному шелягу було шість, в гроші—вісімнадцять ²⁾, а в лядській—півгрошу—дев'ять ³⁾. Ці грошики, здається, звалися „польськими“ в одміну від грошиків литовських „білих“, їх, як було згадано вище, у польському гроші було вісім ⁴⁾.

Тепер, чи можна, щоб установити вартість лядської в XVII в., користуватись з докладу Симоновського, якого написано в 1759 році? Мені здається, що хоч його написано і в половині XVIII віку, але 1-ше, сам Симоновський у даному разі має на думці старі часи, кажучи „если же соблаговолено будетъ наблюдать и древность (курсив наш), въ которую“ і т. д., а 2-е, не дивлячись на те, що після 1709 р. півгроші було винято з обігу на Лівобережжі, назва „лядська“ зосталася, визначаючи вже не реальну грошову одиницю, а тільки рахункову. Цьому переконуючий доказ—універсал Данила Апостола 1727 р., в якому сказано, що за часів першої Колегії брано „индукту одъ кгарца съ проданной горѣлки по лядзкой“ ⁵⁾. Немає ніяких підстав гадати, що вартість її в цю пору змінилася, коли, як знаємо, порівняння інших родів грошової лічби зосталося без перемін ⁶⁾.

Таким чином, визначивши вартість лядської рівною ½ гроша польського, наслідок можна дати такий рядок порівняння: 1 лядська = ½ гр. пол. (півгрошовик) = 9 грошикам польськ. (які мабуть звано й шелегами) = 1 ⅓ копійки.

¹⁾ Linde, Słownik, wyd. 1859 r. sub voce szeląg; nop. Czacki. O lit. i pol. prawach, I, 137.

²⁾ Algorismus, передм. Баранецького, XVIII, прим. 2; теж Шугаєвський „Монета и счетъ“ etc., 7 прим. 1; див. також Vol. Ieg., III, стор. 294, § 613.

³⁾ „Dziewięć pieniędzy za każde półgrosza liczą“,—Herburta—Statut Polski, 80—цит. з Linde, s. v. „pieniądz“.

⁴⁾ Див. Algorismus, передм. Баранецького, XVIII, пр. 2 і пор. ст. 49, де Клос каже, що 4 (pieniązki) litewskie szynią 9 polskish.

⁵⁾ Матеріали для Отеч. Ист. Судієнка. I, 19, теж 23—згадує цей універсал і С. Онацький у своїй рец.—Н. М., 1918, 2, 223.

⁶⁾ В цьому легко переконатися, проглянувши хоча-б актовий матеріал XVIII віку (напр., книги Пирятинського міського уряду, Стороженка. Фам. архив, т. VI; „Права належитіє Леонтія Свѣчки“, Ibidem; щоденники Марковича та Ханенка і т. п.) і порівнявши окремі роди гр. лічби в них з родами лічби, які встановив В. Шугаєвським для XVII віку.